

ALGUNES CONSIDERACIONS ENTORN DE LES INFLUÈNCIES ITÀLIQUES SOBRE LA SIGILLATA HISPÀNICA

Mercè Roca

Fins fa molt poc temps s'ha vingut considerant sense pensar-ho gaire, sigui per força de costum, per comoditat o per manca de bibliografia, que la *sigillata* hispànica havia nascut com una imitació més o menys aconseguida dels productes dels tallers del Sud de la Gàl·lia a la qual s'havien barrejat amb més o menys intensitat elements indígenes. Quants no hem buscat a l'Oswald paral·lels per als nostres motius! i quants d'aquests motius així com variants de formes han quedat sense explicar quan l'esmentat llibre d'Oswald o el de Mezquíriz han restat muts! Evidentment la *sigillata* sudgàl·lica ha pesat, i molt, sobre la producció hispànica però no tant com per a considerar aquesta última una simple imitació de la primera; la producció itàlica, així com la ibèrica, de la relació amb la qual no ens en ocuparem ara, hi han jugat també el seu paper i sense tenir en compte ambdós factors és del tot impossible explicar-se certes particularitats que presenta la nostra *sigillata*, particularitats fins ara desaparebudes o deixades de banda per manca d'elements de paral·lelització; es més, la presència cada vegada més comprovada d'elements d'origen itàlic dins la producció hispànica no solament importa des del punt de vista merament ceramològic sinó que comporta una sèrie de conseqüències que queden involucrades dins l'àmbit econòmic i comercial on es desenvolupen aquestes ceràmiques. Ara bé, l'efecte de tal comprovació no es pot calibrar sinó dintre d'un plantejament de problemàtica més general, tenint en compte els descobriments i novetats

que aquests últims anys han fet trontollar i de fet, si no canviar radicalment, matisar l'esquema general de l'origen, expansió i evolució d'aquesta ceràmica de vernís vermell, característica de l'època imperial romana i que coneixem com a *Terra Sigillata*.

Fins als anys setanta s'admetia encara l'esquema establert per Déchélette l'any 1904, segons el qual l'evolució, en l'espai i en el temps, de la ceràmica decorada amb relleus s'hauria fet passant d'un centre a l'altre seguint un ordre rígid. Segons aquest, els terrissers aretins haurien començat a produir ceràmica de vernís vermell, després d'una sèrie de temptatives més o menys fructuoses, entorn de l'any 30 a.C. i sota els regnats d'August i part del de Tiberi els seus productes envaeixen pràcticament tot el món romà, des d'Anglaterra fins a Síria, i se'n troben fins i tot a l'Índia. A partir de Tiberi i durant tot el segle I, des de l'any 15 aproximadament, la seva preeminència és substituïda per la dels tallers del Sud de la Gàl·lia. La Graufesenque al davant, els productes dels quals envaeixen d'una manera massiva les províncies limítrofs, Espanya, regió renana, Germània i Bretanya, arribant a fer la competència, a Itàlia, a la pròpia producció del país. A començaments del segle II hi ha un desplaçament, passant a detentar la primacia els tallers del centre de la Gàl·lia, amb Lezoux al cap; d'ací, aquesta primacia passarà als tallers de l'est (Blickweiler, Heiligenberg, Ittenweiler, Rheinzabern, Sinzig, etc.) els quals continuen la producció dins els mòduls gàl·lics, encara que cada vegada més borrosos, al llarg dels segles II, III i IV, en tant que en el Mediterrani, des de finals del segle I, assistim a la difusió d'uns tipus totalment allunyats dels continentals: és el món de les *sigillatae* clares. Dins aquest esquema la producció hispànica comença, per influència sudgàl·lica, cap l'any 50 d.C., i perdura a l'interior del país, en tant que evoluciona, fins al segle V, mentre que a la costa des del segle II és arraconada i substituïda per la *sigillata* clara.

Si aquest esquema, per dir-ho d'una manera lineal, basat en la successió de quatre grups de tallers: aretins, sudgàl·lics o rutens, centregàl·lics o arverns i de l'est, era vàlid fins fa poc, ara sols ho és d'una manera restringida: realment existeix la successió en el temps d'aquests quatre grups, però es tracta solament dels que han tingut un èxit més sonat, els que van ser més florents i més productius. És una línia massa senzilla, massa pobre per a explicar la complexitat de tot aquest fenomen. Deixa de costat els assaigs, els èxits temporals, els retrocessos

esporàdics d'aquestes fàbriques; ignora altres tallers que han pogut servir d'etapes; silencia les sucursals fundades en punts diversos. Dóna només un coneixement massa superficial d'aquest petit capítol de la història econòmica que és la indústria ceràmica.

No ens aturarem en tots els punts que han fet canviar aquesta sistematització, cosa que ens allargaria molt i ens allunyaria del tema que ens hem proposat: només ho farem en aquells que d'una manera o altra ajuden o permeten de plantejar la problemàtica d'origen i evolució de la *sigillata* hispànica des d'altres punts de vista. De fet ens hem de referir essencialment a dos d'ells: el descobriment de sucursals de tallers itàlics a Lyon (Vertet-Lasfargues; 1972. Lasfargues-Vertet; 1976) i la presència a Lezoux d'una producció molt primerenca, anterior a la de La Graufesenque (Vertet; 1962 i 1963).

Referent al primer, ja hem dit abans que sota August i en part sota Tiberi la producció dels tallers aretins envaeix pràcticament tot el món romà. Ara bé, actualment sabem que no tota aquesta producció surt exclusivament d'Arezzo; hi ha fàbriques a d'altres llocs d'Itàlia (Pozzuoli, Pisa) i a més funcionen sucursals pel que es pot deduir de les troballes del barri de la Murette a Lyon. I ¿per què una sucursal precisament aquí? Si tenim en compte la seva situació geogràfica veurem que domina els grans eixos de la Gàl·lia i molt especialment la via que condueix als camps legionaris establerts a la vora del Rin. Crear en aquest punt una sucursal, equipar-la amb material itàlic, donar-li una direcció també itàlica és estalviar-se despeses i els riscos que comporta el transport d'Itàlia a *Lugdunum*. La conseqüència immediata de la presència d'un establiment itàlic a la Gàl·lia, i amb això entrem en el segon punt, és la influència dels productes i la dispersió dels obrers de Lyon sobre els tallers gals i potser els renans i danubians. Les *officinae* de Lyon envien els seus productes al centre de la Gàl·lia i són copiats pels arverns, tant pel que toca a la decoració com pel que toca a formes i tècniques, des de l'any 10 d.C., en un intent de no deixar-se envair els mercats pels productes itàlics. Així des de començaments del segle I imiten els vasos itàlics, tant llisos com decorats.

Sembla doncs, a partir d'aquests descobriments, que hem d'anar amb compte amb les estructuracions rígides. Evidentment, i l'arqueologia ho demostra, no es pot negar de cap manera que en època augústea i part de la tiberiana els tallers aretins dominen pertot; que al llarg del

segle I la producció de La Graufesenque —i en general tota la dels tallers rutens— té un pes indiscutible en la part occidental de l'Imperi i que en el segle II Lezoux deixa enrera La Graufesenque. Ara bé, això no vol dir de cap manera que la preeminència d'uns tallers signifiqui l'extinció d'altres; a Itàlia funcionen tallers durant tot el segle I, produint amb unes característiques cada vegada més decadents però que en certes zones resisteix perfectament la competència sudgàl·lica; mentre al llarg del segle I la producció dels tallers del sud de la Gàl·lia domina els mercats, els tallers del centre han iniciat la seva activitat, estretament vinculada a la producció itàlica que imiten i a la qual concurrència fan front favorablement per a passar a dominar al llarg del segle II a la Gàl·lia i a l'est.

Només tenint en compte aquesta interacció de diferents corrents amb predomini d'unes o altres podem explicar la presència, significat i conseqüències dels elements itàlics que trobem en la *sigillata* hispànica i que es posen en evidència en algunes formes, motius decoratius i marques. Cal remarcar a més a més que aquestes característiques apareixen únicament d'una manera clara i comprovada a la Bètica, concretament dins la producció dels tallers d'Andújar, Granada i el molt probable de Càstulo.

Les formes

Forma Dragendorff 24/25. El seu prototipus més antic és un vas aretí, el núm. 12 de la tipologia de Loeschke, el qual apareix en el camp de Haltern en els moments finals de la seva ocupació, o sigui, immediatament abans de l'any 9 d.C. (Loeschke; 1909; lám. X, núm. 12). L'esmentat exemplar es caracteritza per presentar la paret en quart de cercle, amb una ranura tant interna com externa en la part superior, i la zona compresa entre la vora i la motllura externa de la paret amb decoració estriada, tenint aquesta zona una amplada inferior a la meitat de l'alçada del vas. El fons és baix, amb motllura externa i el peu de secció més o menys triangular.

A partir d'aquest prototipus observem una divergència d'aquesta forma segons que procedeixi dels tallers sudgàl·lics o dels itàlics. En la primera derivació comença a fabricar-se des del temps de Tiberi i

mantenint-se fidel a les característiques del seu model aretí, es fa abundant en època de Claudi i sobretot de Neró, declinant a partir d'aquest moment i apareixent només esporàdicament en època flàvia (Oswald-Pryce; 1966; p. 171). Dins la producció itàlica apareix en l'època de Tiberi sense les ranures a la vora, característica aquesta que segons Lamblogia és una constant en les formes itàliques posteriors a August, contràriament al que passa en la producció sudgàl·lica, perdurant fins a començaments del segle II (Lamblogia; 1943; pp. 169 i 175). En aquesta última derivació s'observa una evolució a partir dels exemplars de l'època tiberiana, els quals presenten la paret en forma de quart de cercle; en l'època clàudia i sobretot en l'època flàvia la curvatura de la paret s'allarga i la zona compresa entre la vora i la motllura externa, per la cara de fora gairebé vertical, ocupa més de la meitat de l'alçada del vas, en tant que l'esmentada motllura presenta una direcció cada vegada més obliqua i descendent.

Dintre la producció hispànica al nord de la Península, concretament a Pamplona, Mezquíriz assenyala la presència d'aquesta forma en els estrats d'època clàudia, sempre amb decoració estriada, molt semblant als exemplars sudgàl·lics encara que sense ranures (Mezquíriz; 1961; pp. 58 i 59). Aquesta decoració desapareix a finals del segle I en tant que la forma s'extingeix abans d'arribar al segle II. Pel que fa a la Bètica, a Andújar la trobem amb les següents característiques: (fig. 1 a) paret internament en quart de cercle en els exemplars més antics, que es van allargassant a mesura que evoluciona; manca de ranures a la part superior tant interna com externa d'aquella; externament, la part superior per damunt de la motllura és gairebé vertical i aquesta, presentant generalment una direcció obliqua, es troba en el punt mig de l'alçada del vas o fins i tot, en els exemplars més moderns, per sota d'aquests, i en aquests cas la zona superior ocupa més de la meitat d'aquella; els peus són baixos, de secció més o menys triangular i sempre sense motlures en el fons extern (Roca; 1976; p. 38).

És evident doncs que si comparem les característiques que defineixen la forma 25/25 d'Andújar amb les que presenten les formes sudgàl·liques i itàliques respectivament i, és més, si ens atenim a la seva línia evolutiva, hi ha una sèrie de detalls no solament dins la forma en si, sinó en la seva mateixa evolució —ben constatada en els esmentats tallers bètics— que apunten directament a la derivació itàlica d'aquesta forma.

Es podria dir en contra d'això que hi ha hagut una simplificació o un toc de personalització per part dels terrissers hispànics; ara bé, creiem que l'explicació seria massa fàcil: quan en el procés evolutiu d'una forma les fases per les quals aquesta travessa coincideixen en tants detalls amb la línia d'evolució d'una forma ben definida, com és en aquest cas la de la forma 24/25 itàlica, val la pena de preguntar-nos fins a quin punt no obeeixen aquestes fases o estadis evolutius a una influència d'aquesta. Cronològicament a la Bètica, de la mateixa manera que al nord de la Península, es fabrica des de l'any 50 d.C. encara que perdura més temps, i no desapareix fins ja entrat el segle II.

Forma Dragendorff 27. El seu prototipus es la forma aretina Loeschke 11, present a Haltern en època augústea, amb decoració estriada sobre els dos quarts del cercle que formen la paret i la vora poc marcada (Loeschke; 1909; lám. X, núm. 11).

Els tallers sudgàl·lics la inclouen dins el seu repertori des del moment en què inicien la seva producció; ara bé, a la variant gàl·lica hi manca sempre la decoració estriada i els quarts de cercle són molt més marcats; igualment la vora és molt més acusada que en el prototipus aretí. És abundantíssima en època clàudia, continua fabricant-se en època flàvia i sense gaires variants és adoptada pels tallers del centre i est de la Gàl·lia que continuen fabricant-la fins a la meitat del segle II (Oswald-Pryce; 1966; p. 187).

Els tallers itàlics d'època postaugústea continuen produint igualment aquesta forma, sempre sense decoració, com els sudgàl·lics, però a diferència d'aquests amb els quarts de cercle que formen la part poc pronunciats, i s'acosta més al prototipus aretí de Haltern. Però aquest vas no té als tallers itàlics l'acollida favorable que té als gàl·lics i la seva fabricació s'extingeix ràpidament (Lamboglia; 1943; pp. 167 i 175).

En la derivació hispànica, tant al nord com a la Bètica, presenta unes característiques molt homogènies que en conjunt l'acosten més a la branca itàlica que no pas a la gàl·lica (Mezquíriz; 1961; p.60. Roca; 1976; pp. 39 i 40): manca sempre la decoració estriada; la curvatura dels quarts de cercle que formen la paret és sempre poc marcada; la presència de vora no és norma general: al nord és força freqüent i de vegades molt marcada, en canvi al sud no n'hi ha mai (fig. 1 b). La cronologia és igualment semblant: apareix en el repertori hispànic a mitjans del

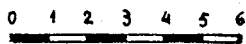
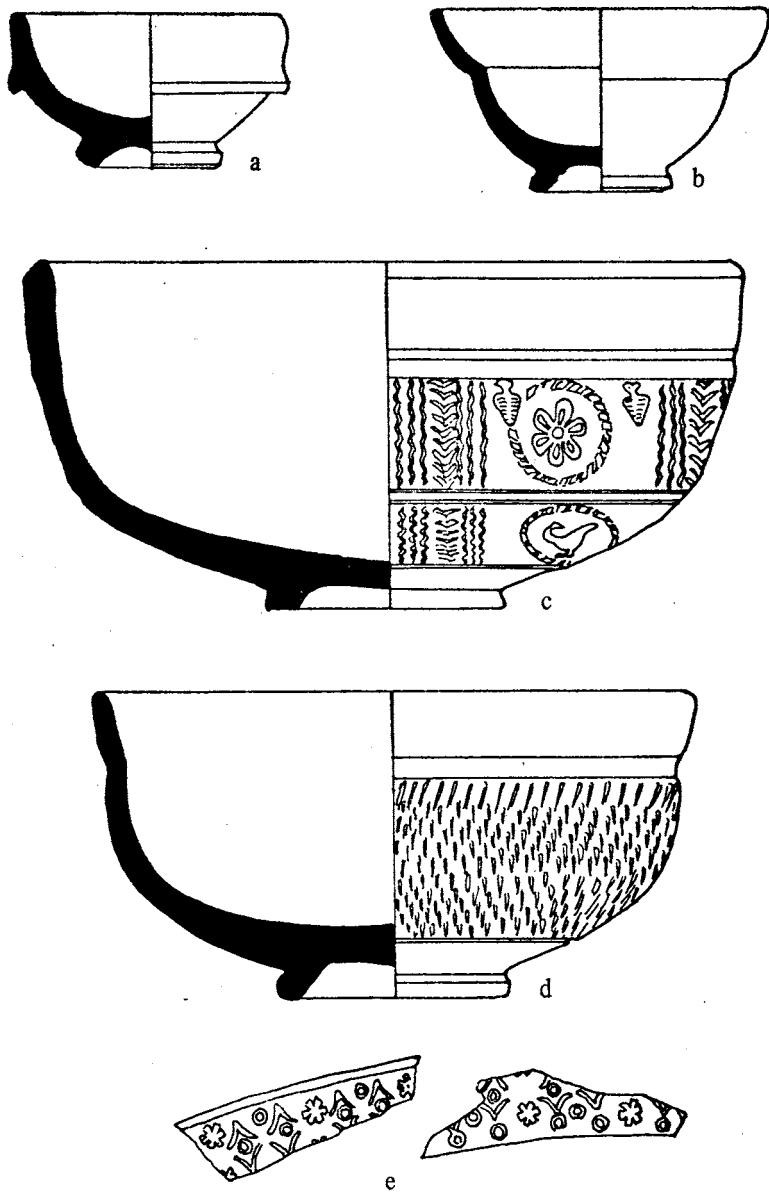

Fig. 1

segle I d.C. i perdura fins al segle IV en les zones centre i nord; a Andalusia arriba fins a un moment indeterminat de la segona meitat del segle II, moment en què davant la competència de la *sigillata* clara desapareixen totalment els productes hispànics. A ambdues zones es manté igualment inalterable durant tot el període de temps en què es fabrica: només s'observa una decadència progressiva que afecta la pasta, cada vegada menys compacta i homogènia, al vernís, més friable i poc adherent, i al gruix paulatinament creixent de les parets, fet que dona, a les formes tardanes, un aspecte pesat i massís.

Forma Dragendorff 29. És la forma que presenta una problemàtica més complexa tant pel que es refereix a prototipus com pel que toca a l'evolució, entorn de l'esquema de la qual hi han influït i no pas poc els recents descobriments de la primera fase de producció de Lezoux. Repassarem en primer lloc la tesi tradicional i veurem després com s'articula aquest esquema a la llum de les noves troballes.

S'admet com a prototipus per a la forma hispànica la sudgàl·lica del mateix nom, vas carenat que és documentat d'una manera massiva des de Tiberi fins a Vespasià. Els models sudgàl·lics d'època primitiva, sobretot tiberiana, presenten un perfil hemisfèric amb el llavi curt i vertical, de vegades amb certa tendència a encorbar-se cap endins, i sempre relativament estret si el comparem amb el dels exemplars d'època flàvia. Encara que es desconeix el prototipus exacte d'aquesta forma (Schaezen-Vanderhoeven; 1950, p.113, Vertet; 1972; p. 285) sembla que en la seva evolució hi han influït certs tipus d'època augústea tant en metall com en ceràmica —entre ells la copa aretina Drag. 11. En el seu procés evolutiu, al mateix temps que disminueix la influència aretina, a la qual deu el perfil arrodonit, el llavi vertical i alguns motius decoratius, s'accentua la carena i el llavi s'inclina cada vegada més cap a fora. Aquesta progressiva accentuació de la carena sembla que pot ser deguda a la influència d'algunes formes cèltiques i de La Tène trobades a Mont-Beauvray (Oswald-Pryce; 1966; p.68) així com a algunes formes de ceràmica belga (Ritterling; 1913; tipus 47 i 109 a). O sigui que en conjunt aquesta forma 29 sudgàl·lica vindria a ser, en la seva evolució, una barreja d'elements itàlics i indígenes (Vernhet; 1971).

Dins aquest esquema les troballes de formes 29 «précoces» (per seguir la terminologia gàl·lica) de Lezoux semblen marcar una fita en el pas

dels tallers de *sigillata* d'Itàlia a la Gàl·lia (Vertet; 1963). Tradicionalment s'admetia, per comparació amb els vasos de forma 29 de La Graufesenque, que la producció més vella de Lezoux eren vasos de l'esmentada forma els quals dataven en època clàudia; hom deduïa immediatament d'això que les fàbriques rutenes, que havien iniciat abans la seva activitat, havien influït directament sobre la producció dels tallers arverns. No obstant quedaven alguns punts foscos: així, la presència a Lezoux de certs motius decoratius desconeguts en la producció sudgàl·lica però en canvi molt semblants a elements de l'art d'època augústea. Posteriorment l'aparició de certes formes llises que tant per la morfologia com per les marques evidenciava una clara influència de ceràmiques itàliques i aretines, va impulsar Comfort a afirmar que des de finals del regnat d'August (vers l'any 10 d.C.) es va fabricar a Lezoux una terrissa que copiava molt exactament prototipus itàlics (Comfort; 1962; p. 49). Les conclusions que es treien en aquest punt eren que a Lezoux s'havien fabricat formes llises, a imitació de formes itàliques, des de començaments del segle I, en tant que la producció de ceràmica decorada no havia començat fins cap a l'any 40 d.C., per influència directa de La Graufesenque.

Així les coses, el descobriment de vasos de forma 29, amb característiques molt «précoces» i fabricats amb tota seguretat a Lezoux, ha obligat a replantejar el problema de l'origen i evolució d'aquesta forma en l'esmentat centre (Vertet; 1962; pp. 361 i 374-377). Els nous vasos, a diferència dels que es dataven en època clàudia pels seus punts de contacte amb els de La Graufesenque, presenten el llavi vertical, la carena molt poc marcada i el baquetó que externament divideix la paret en dues zones, format per una o dues línies, però sense les rengleres de perletes a cada costat típiques de la producció rutena. És veritat que a La Graufesenque els exemplars més antics, d'època tiberiana, presenten com hem vist característiques semblants. Ara bé, d'aquí a suposar que a començaments del segle I, quan aquests últims començaven els primers assaigs de la seva producció, haguesin influït sobre els tallers del centre de la Gàl·lia, hi ha un bon tros i cap element no dóna peu per pensar actualment que les coses han pogut anar així. Però en canvi aquestes característiques «précoces» que trobem en els exemplars de Lezoux, així com també en alguns de La Graufesenque, apareix sovint en vasos tardo-itàlics de forma 29 (Klumbach; 1956), el qual fa pensar en l'exis-

tència d'un prototipus itàlic comú del qual els de La Graufesenque divergeixen per l'influència més o menys acusada de les abans esmentades formes cèltiques tardanes.

Pel que es refereix a la forma 29 hispànica ja Mezquíriz (Mezquíriz; 1953; pp. 16-20) havia observat que si bé en conjunt responia al model sudgàl·lic — carena força marcada i vora exvasada — no obstant presentava algunes característiques, singularment la manca total i constant de files de perletes a ambdós costats del baquetó i el llavi format per una sola motllura, no per dues, que l'acostaven a la mateixa forma en la seva variant tardo-itàlica. A Andújar (fig. 1 c) presenta encara d'una manera més accentuada aquests elements que l'apropen més a models itàlics que no sudgàl·lics (Roca; 1976; pp. 54-55): vora gairebé vertical, amb una sola motllura i carena molt poc marcada, senyalada externament per la presència d'un o dos baquetons, sempre sense rengleres de perletes als costats (solament conec una excepció a aquesta última «norma», en un vas procedent de Conimbriga; Degado *et alii.*; p. 160, lám. XXXIV). Però aquesta semblança no es limita tant sols a la morfologia; igualment en la decoració certs exemplars presenten motius i composicions desconeguts en la producció rutena però en canvi presents en la producció dels tallers tardo-itàlics: així, l'aconseguida a base de la repetició d'uns determinats motius, sempre els mateixos, emplenant tota una zona, tal com apareixen al fragment reproduït a la fig. 1 c, el qual concretament té un paral·lel molt igual en un vas de forma 29 tardo-itàlic, firmat C.C.P. (Klumbach; 1956; lám. 7, núm. 1); aquest tipus de composició es documenta igualment sobre altres formes de neta inspiració sudgàl·lica, com són la Drag. 30, la Drag. 29/37 i la Drag. 37. Finalment la cronologia ve a corroborar aquesta vinculació de la forma 29 d'Andújar als models itàlics: Hem vist que tant a Lezoux com a La Graufesenque aquestes característiques «precoces» es presenten en vasos d'època tibetiana; a partir d'un moment entorn de l'any 40 d.C., per hibridació amb determinades formes indígenes, la forma 29 de La Graufesenque apareix amb totes les seves característiques típiques i sota la seva influència Lezoux s'aparta dels seus models itàlics i assimila els detalls que caracteritzen l'esmentada forma rutena. Ara bé, a la Península Ibèrica la forma 29 no es comença a fabricar fins als voltants de l'any 50 d.C. i així trobem al centre i al nord uns vasos molt pròxims quant a forma i decoració als exemplars sudgàl·lics d'èpoques clàudia i flàvia respectivament

(deixant a part naturalment els motius d'inspiració hispànics per excel·lència). Però al sud sembla que la cosa no va exactament així; igualment comença a fabricar-se a mitjan segle I d.C. però amb unes característiques «precoces» que l'acosten als exemplars gàl·lics tiberians, característiques que, a aquestes hores ja no tenen raó de ser, senzillament perquè és absurd pensar que s'han pogut copiar formes més antigues quan en cap cas no s'ha documentat encara la presència de vasos importats de forma 29 d'aquesta època concreta (tiberiana). Per altra banda la forma 29 es fabrica a Andújar durant uns vint-i-cinc anys, al llarg dels quals es manté inalterable des del punt de vista morfològic, i s'extingeix arraconada per la forma 37, de la mateixa manera que succeeix a la resta de la península així com al sud de la Gàl·lia però, repetim, sense haver canviat gens. Tenint en compte totes aquestes observacions sembla més lògic admetre que aquesta forma s'ha fabricat a la Bètica imitant models itàlics encara que s'hi afegeixin elements, sobretot pel que respecta a la decoració, en part trets de la producció sudgàl·lica i en part de collita pròpia.

Formes amb decoració estriada. La presència per primera vegada documentada en la producció hispànica d'aquests tipus de decoració ha estat una de les novetats que ha proporcionat l'excavació del taller d'Andújar (Roca; 1976; pp. 73-77). No entrarem en l'anàlisi dels motius que poden haver tingut un paper decisiu en la seva aparició, però sí que ens detindrem en un punt a tenir en compte a l'hora de valorar el pes i significat de la influència itàlica sobre la producció del país. Vàries són les formes sobre les quals es documenta però ens n'interessa sobretot una que apareix amb més freqüència. Es tracta d'un vas de perfil hemisfèric allargassat amb vora vertical lleugerament exvasada, formada per una sola motllura (fig. 1 d). És cert que podria relacionar-se, almenys d'una manera remota, amb la forma Dragendorff 37 però on verdaderament trobem el seu paral·lel exacte és a Lezoux, precisament en un dipòsit d'època tiberiana (Vertet; 1967; p. 283; fig. 26). Si, a més d'això, tenim en compte que la decoració estriada no és rara dins la producció aretina, és possible d'admetre que els terrissers bètics la inclouen dins el seu repertori, des del moment en què inicien la producció envers l'any 50 d.C., partint de models itàlics. És a dir, si els exemplars tan semblants de Lezoux apareixen en un ambient netament influït per la producció

itàlica, no és gens d'estranyar la possibilitat que aquest fenomen s'hagi produït també a la Bètica, província tan intensament romanitzada i vinculada a la metròpoli. Amb els elements amb què compten actualment és més lògic de creure que a partir d'uns mateixos models s'aboca a unes formes i tipus coincidents, el cas de Lezoux-Andújar respecte dels models itàlics, que no pas pensar que hi ha hagut una interinfluència entre aquests dos centres, tan propers des del punt de vista cronològic i tan allunyats des del punt de vista geogràfic.

Elements decoratius. Abans ens hem referit al fet que la disposició dels elements decoratius, a Andújar, apuntava en certs casos a la que trobem en els vasos itàlics. Ara bé, hi ha també una sèrie d'elements decoratius aïllats, gairebé tots fins aquest moment desconeguts en la producció hispànica, alguns dels quals tenen paral·lels remots en la sudgàl·lica però, en canvi, relativament sovint presents d'una manera admirablement semblant en els productes dels tallers del centre i est de la Gàl·lia, els models dels quals es troben en la producció aretina i itàlica. D'aquests, n'hem seleccionat els que donen una documentació més completa:

núm. 1 (fig. 2, 1). Té uns prototipus ben documentats en la producció dels terrissers aretins MEMMIVS MAHES, PERENNIVS BARGATES i RASINIVS. L'adopten també els tallers del sud de la Gàl·lia (Roca; 1976; núm. 415).

núm. 2 (fig. 2, 2). És un tipus de palmeta freqüent, encara que més ben treballada, en la *sigillata* aretina i itàlica; l'han utilitzat, entre d'altres, TIGRANVS i RASINIVS. No passa als tallers gàl·lics (Roca; 1976; núm. 436).

núm. 3 (fig. 2, 3). Es poden considerar com a prototipus d'aquest punxó motius de la producció aretina (RASINIVS) i tardo-itàlica. L'adopten, amb molta fidelitat, els tallers de l'est de la Gàl·lia, especialment Sinzig, Rheinzabern, Trèveris i Wiesbaden, que proporcionen els paral·lels més pròxims per als quals apareixen en *sigillata* hispànica. La semblança amb certs motius presents en la producció sud i centregàl·lica és molt més remota. A la Península l'adopta també el taller de Granada (Roca; 1976; núm. 441).

núm. 4 (fig. 2, 4). Els models d'aquest motiu, els quals consti-

1

2

3

4

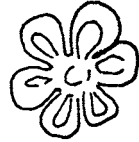
5

6

7

8

9

10

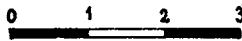

Fig. 2

tueixen a més els únics paral·lels clars, es troben en la producció tardo-itàlica. No passen a la producció gàl·lica (Roca; 1976; núm. 449).

núm. 5 (fig. 2, 5). Motius semblants apareixen en la producció aretina, singularment en la de PERENNIVS, on sembla que s'han de buscar els prototipus. Amb lleugeres variants és freqüent en general en total la producció hispànica (Roca; 1976; núm. 448).

núm. 6 (fig. 2, 6). Els prototipus es troben en la producció aretina i tardo-itàlica. Passa als tallers sudgàl·lics i és adoptat igualment pels tallers de l'est de la Gàl·lia (Roca; 1976; núm. 546).

núm. 7 (fig. 2, 7). Tipus de resoetes molt freqüents en la producció aretina, les quals poden considerar-se com a models immediats de les nostres. Apareixen repetidament en la producció dels tallers del centre i est de la Gàl·lia. No tenen derivacions directes en els productes sudgàl·lics (Roca; 1976; núm. 547).

núm. 8 (fig. 2, 8). Poden considerar-se com a precedents motius molt semblants que apareixen en la producció de RASINIVS. No són adoptats pels tallers sudgàl·lics però, en canvi, es troben en la producció dels tallers de l'est (Roca; 1976; núm. 559).

núm. 9 (fig. 2, 9). Motiu idèntic a un que apareix en un moment avançat de la producció aretina, el qual constitueix el model més segur. No és assimilat per cap taller gàl·lic ni de l'est (Roca; 1976; núm. 632).

núm. 10 (fig. 2, 10). Dintre la producció itàlica trobem motius molt pròxims. No passen als tallers gàl·lics ni de l'est (Roca; 1976; núm. 761).

Les marques. La presència de marques itàliques, caracteritzades per les firmes amb *tria nomina* dins una cartela rectangular o *in planta pedis*, dintre de la producció de *sigillata* hispànica confirma d'una manera decisiva el paper important acomplert pels tallers itàlics en el procés d'implantació i primeres fases d'activitat dels centres de producció del país, concretament pel que respecta als de la Bètica.

Fins al moment present coneixem quatre marques, totes elles procedents d'Andújar, G.I.C., C.A.H., M.S.M. i Q.S.P.; G.I.C. es troba a Andújar segons la fórmula hispànica EX OF GIC en tant que la variant amb *tria nomina* apareix a Riotinto amb un conjunt que inclou abundants materials d'aquests taller (Villar *et alii*; en premsa); les tres restants han estat trobades als abocadors de l'esmentat centre de producció (Roca; 1976; 17 i 23). Respecte dels dos primers terrissers hem de dir que no coneixem

encara res del seu estil ni dels punxons que els són propis, car no hem trobat fins al moment present vasos decorats que portin la seva firma. Poc coneixem també de l'estil de Q.S.P. encara que la seva presència és interessant puix que es tracta d'una marca que a Itàlia compta amb una difusió ben coneguda i definida a la vall del Po i a Locarno, a finals del segle I (Oxé-Comfort; 1968; 1636 i p. 275. Ettlinger; 1972; p. 143). Pel que fa a M.S.M., quan jo vaig fer l'estudi general de la *sigillata* d'Andújar el vaig relacionar amb un M.S.M. padà, M. SERIVS (Oxé-Comfort; 1968; núms. 163 D, F i H; 1751-1773; pp. 394-395); avui, després de l'estudi que Sotomayor ha dedicat a les marques i estils de la *sigillata* decorada d'Andújar (Sotomayor; 1977), queda ben clar que aquesta interpretació no és ja correcta ja que en realitat es tracta d'un M. SATRVS encara que el genitiu SATRI, que Oxé-Comfort interpreten T. SATRI a partir d'una marca d'Otricoli, es manté igualment dins Itàlia (Sotomayor; 1977; p. 17. Oxé-Comfort; 1968; p. 400, núms. 1671-1672). El fet que tant M.S.M. com G.I.C. adoptin indistintament la fórmula itàlica o la hispànica, EX OF MSM i EX OF GIC respectivament així com la presència del primer en l'abocador que amb tota seguretat pot considerar-se més antic «habría que interpretarlo como una progresiva adaptación a la costumbre de nuestra Península y al mismo tiempo como una prueba de la gran antigüedad del vertedero que representaría los primeros momentos de la puesta en función de la sucursal...» (Sotomayor; 1977; p. 16).

Encara hi ha un altre punt a destacar, i és precisament la presència d'alguns punxons que abans he assenyalat just dins la producció de M.S.M., els núms. 1, 2, 4 i 7; però cal recalcar a més a més un altre fet i és que els núms. 1 i 2 són propis de M.S.M. però els fa servir també QVARTIO i el nom de QVARTIO no és gens desconegut en el món itàlic, documentat a Arezzo, Pozzuoli i altres llocs segons la llista donada per Oxé-Comfort (1968; núms. 1008, 83, 86, 535, 1540, 1703, 1986, 2366) així com als tallers d'època augústea de Lyon (Lasfargues-Vertet; 1976; p. 62. XXVI, 1).

La importància de l'aparició d'aquestes marques resideix no tant en ser la prova decisiva d'una efectiva presència itàlica, com ja s'entreveia a partir de les particularitats de certes formes i elements decoratius, sinó per les conseqüències de tipus econòmic i comercial que comporta. Fenòmens d'importació i exportació queden descartats per la seva presència en els testars dels forns, fins i tot de vegades sobre peces pesades de

foc. Si es tractés d'una sola marca, en un ambient estrany al de la producció itàlica, podríem creure que estem davant d'un terrisser homònim; però són ja vàries les marques i en conjunt la producció d'aquests forns presenta una sèrie d'elements que apunten més cap a Itàlia que no cap al sud de la Gàl·lia.

En aquest punt hi ha la possibilitat d'acceptar doncs que aquest fenomen obeeix a la creació de sucursals de tallers itàlics. Ja hem vist que a Lyon, des de començaments del segle I d.C., les fàbriques aretines hi havien instal·lat *officinae* principalment per avituallar les tropes del *limes*, aprofitant a més els avantatges de la zona des del punt de vista geogràfic. Això no vol dir que forçosament la creació d'aquestes sucursals hagi d'anar sempre lligada a les activitats de les legions; no és gens improbable que empreses privades, tenint en compte que concretament a la Bètica el contingent d'immigrats d'origen itàlic va ser molt abundant durant el segle I d.C., instal·lessin des de mitjans d'aquest segle tallers, amb personal itàlic o no, però treballant en representació d'empreses itàliques de les quals conservarien alguns elements específics —marques, alguns detalls relatius a forma i decoració— encara que en general adaptant-se als gustos d'una clientela familiaritzada amb els productes sudgàl·lics que havien arribat abans a la Bètica i en gran quantitat. Per altra banda aquesta vinculació directa amb els tallers itàlics explicaria la presència de certs elements, relatius a formes i decoració, desconeguts en la producció dels tallers sudgàl·lics però en canvi freqüents en la dels tallers del centre i de l'est on arriben a través de Lezoux, centre en els inicis de la seva activitat estretament relacionat amb els tallers d'Itàlia, sia per mitjà o no de la sucursal augústea de Lyon.

La pregunta que ens hem de plantejar ara és: pot fer-se extensiu aquest fenomen, que a la Bètica sembla força clar, a la resta de la Península? De moment crec que no. Al centre i al nord de la Península la producció sudgàl·lica ha pesat molt més que a la Bètica. Això no vol dir que hàgim de negar sistemàticament la possibilitat —per ara hipotètica— que empreses itàliques hagin creat o estimulat centres de producció, sigui per respondre a les demandes d'un mercat local, sigui per proveir les tropes; però, en tot cas, si això ha passat —i hem de recordar que igualment a la resta de la Península hi ha hagut focus potentíssims de romanització— els detalls i característiques que conser-

varien com a reminiscències del seu origen han quedat esborrats per la influència dels productes que arriben de l'altre cantó del Pirineu, els quals envaeixen d'una manera massiva els mercats i l'única manera de fer-los la competència és imitant-los de la millor manera possible.

Finalment hi ha un altre aspecte que cal plantejar: la producció dels tallers que coneixem a la Península, deixant a part la Bètica, sembla destinada a cobrir les necessitats d'àrees molt locals i concretes, fora de les quals rarament s'expansiona. En canvi la implantació del centre d'Andújar sembla obeir a unes altres motivacions. Des del punt de vista geogràfic la seva situació immillorable a l'Alt Guadalquivir, molt proper a la riquíssima zona metal·lúrgica de Càstulo que en època romana continua fent afluir gran quantitat de gent, li dóna una sèrie d'avantatges puix que domina complidament les comunicacions al llarg de la vall fins al mar: el mateix riu, que en l'antiguitat era navegable des de l'esmentada ciutat de Càstulo, i la Via Augusta, que adaptant-se perfectament al curs d'aquell arribava fins a Cadis. Sembla doncs que s'hagin volgut aprofitar aquestes condicions de situació tan favorables, afegint-hi la rica tradició de la zona en fabricació de terrissa i tenint en compte, per descomptat, la quantitat gens menyspreable de clientela d'origen itàlic, per a muntar un centre potent amb una fabricació estandarditzada i orientat a una expansió comercial amb un àmbit ample i concret: la vall del Guadalquivir fins a la seva desembocadura per a saltar d'aquí fins al nord d'Àfrica; aquest últim objectiu, la possibilitat — de fet aconseguida solament a mitges — de competir en els mercats de la Tingitana amb les últimes importacions de sudgàl·liques i la més antiga producció de clara A, és possiblement un dels factors que més han influït en la creació d'aquest centre. D'altra manera no s'entén que ciutats de gran envergadura en època romana, com poden ser *Tarraco*, *Augusta Emerita* i tantes altres, hagin estat deixades de banda per les empreses itàliques i si no deixades del tot de banda, s'hagin acontentat amb una producció restringida a un àmbit limitat, és a dir, no orientat cap a una comercialització més o menys estudiada i encaminada a uns objectius precisos, més enllà del propi nucli urbà i del seu *hinterland*.

BIBLIOGRAFIA

- COMFORT, H., «Terra Sigillata», dins *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, 1962, pp. 726-729.
- DECHELETTE, J., *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, Paris, 1904.
- DELGADO, M., MAYET, F., MOUTINHO DE ALARCAO, A., *Fouilles de Coninbriga iv. Les sigillées*, Paris, 1975.
- ETTLINGER, E., «Alcune osservazioni sulla Terra Sigillata padana», dins *I problemi della ceramica romana di Ravenna, della valle padana e dell'alto Adriatico*, Bologna, 1972, pp. 139-144.
- KLUMBACH, H., «Das Verbreitungsgebiet der Spätitalischen Terra Sigillata», dins *Jahrb. Röm. Germ. Zentralmuseum Mainz*, 1956, pp. 117-133.
- LAMBOGLIA, N., Recensió de *Tessiner Gräberfelder* de C. Simonett., dins *Rivista Studi Liguri*, IX, 1943, pp. 163-194.
- LASFARGUES, J. ET A., VERTET, H., «L'atelier de potiers augustéen de la Murette à Lyon» dins *Notes d'épigraphie et d'archéologie lyonnaises*, Lyon, Audin, 1976, pp. 61 i ss.
- , «Les estampilles sur sigillée lisse de l'atelier augustéen de la Murette à Lyon», dins *Documents du laboratoire de céramologie de Lyon. Fligina 1*, 1976, pp. 39-87.
- LOESCHKE, S., «Keramische Funde in Haltern», dins *Mitteilungen der Altertunn Kommission für Westfalen*, 1909, pp. 103 i ss.
- MEZQUIRIZ, M^a. A., «Sigillata Hispánica de Liédena», dins *Príncipe de Viana XIV*, 52-53, 1953, pp. 271-307.
- , *Terra Sigillata Hispánica*, València, 1961.
- OSWALD, F., PRYCE, D., *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, London, 1960.
- OXE, A., COMFORT, H., *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn, 1968.
- RITTERLING, E., *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Wiesbaden, 1913.
- ROCA, M., *Sigillata Hispánica producida en Andújar*, Jaén, Instituto de Estudios Giennenses-Patronato José Mª Quadrado, CSIC, 1976.
- SCHAETZEN, PH. DE, VANDERHOEVEN, M., *La Terra Sigillata à Tongres*, Liège, 1965.
- SOTOMAYOR, M., *Marcas y estilos en la sigillata decorada en Andújar*, Jaén, Instituto de Estudios Giennenses-Patronato José Mª Quadrado CSIC, 1977.
- VERTET, A., «Observations sur les premières coupes de La Graufesenque», dins *Actes du Congrès National des Sociétés Savantes*, Toulouse, 1971, pp. 175-190.
- VERTET, H., «Les vases calliciformes gallo-romains de Roanne et la chronologie des fabriques de Terre Sigillée à Lezoux, au début du 1er siècle», *Gallia*, XX, (1962), pp. 351-379.
- , «Les influences des vases italiens sur les vases de Lezoux du début du 1er siècle après J.C.», dins *Bulletin de la Société Nationale d'Antiquaires de France*, 1963, pp. 88-90.
- , «Céramique sigillée tiberienne à Lezoux», dins *Revue Archéologique*, 1967, fasc. 2; pp. 225-286.
- , «Projet d'un répertoire des vases à décor moulé fabriqués à Lezoux», dins *Revue Arch. du Centre*, XI, (1972), pp. 283-298.
- VERTET, H., LASFARGUES, A. ET J., «Remarques sur les filiales des ateliers de la vallée du Po à Lyon et dans la vallée de l'Allier», *I problemi della ceramica romana di Ravenna, della valle padana e dell'Alto Adriatico*, Bologna, 1972, pp. 273-281.
- VILAR, M. DEL V., PALLARES, R., HUNTINGFORD, E., *Terra Sigillata de Riotinto* (en premsa).